

33. Верхнеднепровское уездное земское собрание. Сессия вторая с 19 по 28 октября 1866. – Екатеринослав, 1867. – 206 с.
34. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии с 26 сентября по 3 октября 1870 г. С приложениями. – Екатеринослав, 1871. – 466 с.
35. Обзор состояния медицинской части в Александрийском уезде за 1885 год (Состав. санитарный врач П.Востриков). – Александрия, 1886. – 93 с.
36. Уваров М. Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии. – Херсон: Изд. земства, 1888. – 80 с.
37. Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания // Сборник Херсонского земства. – 1869. – №2. – С. 165–236.
38. Доклады, прочитанные на совещании врачей Херсонского уезда, 14-16 июля 1897 г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1898. – №9. – С. 301–310.
39. Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию XXXVII очередной сессии 1901 г. – Херсон: Изд. губ. земской управы, 1901. – 445 с.
40. Об оспопрививании во втором медицинском округе Одесского уезда и о представлении к награде фельдшера Климовича // Сборник Херсонского земства. – 1868. – №11. – С. 123–124.
41. Протоколы Феодосийского очередного уездного земского собрания за 1880 г. С приложениями отчетов: управы и медицинских врачебных участков. – Феодосия, 1884. – 70 с.
42. Херсонское губернское земское собрание. Сессия восьмая с 28 сентября по 12 ноября 1870 года. – Херсон: Изд. земства, 1871. – 880 с.
43. Сведения Херсонской губернской земской управы о ходе и состоянии земского хозяйства Херсонской губернии за 1871 г. // Сборник Херсонского земства. – 1872. – №6. – С. 1–26.
44. Об оспопрививании // Сборник Херсонского земства. – 1868. – №2. – С. 60–67.

Черемисин А.В. Местное самоуправление Южной Украины в организации медицинской помощи населению XIX века

В статье рассматриваются вопросы участия местного, земского самоуправления и административного управления Южной Украины (Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерний) в организации медицинской помощи населению в XIX веке. Исследуются проблемы деятельности медицинских организаций разных ведомств в регионе. Делаются выводы о роли местного самоуправления в развитии медицины южноукраинского региона.

Ключевые слова: местное самоуправление, земское самоуправление, медицинское обслуживание.

Cheremisin O.V. The local government in the South of Ukraine in supplying the population with medical help in the XIX century

This article considers the problems of the participation of self-government zemstvo organs and administrative government of the Southern Ukraine (Kherson, Tavriysk and Katerynoslav provinces) in supplying the population with medical help in the XIX century. In analyzer the issues of medical service activity of different offices in the region. The conclusions about the role of self-government in the Southern Ukraine region are drawn.

Key words: local self-government, zemstvo self-government, medical service.

УДК: 94(477.72):314.02

О. В. Герінбург

СТАТИСТИКО–ДЕМОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА: МЕТОДИ ЗБОРУ І ОБРОБКИ ДАНИХ

Стаття присвячена розгляду методологічних засад статистико-демографічної діяльності Херсонського земства. Вивчення демографічної картини губернії здійснювалося земськими службовцями із застосуванням методів, відомих тогочасній науці. На стадії обстеження використовувалися анкетний, подвірньо-описовий, експедиційний і кореспондентський методи. Впорядкування отриманих даних відбувалося за допомогою облікової та карткової систем. Активне застосування на стадії обробки накопичених матеріалів методу групувань та подання статистичної інформації у вигляді таблиць та графічних зображень сприяло детальному аналізу демографічних показників і унаочненню результатів дослідження.

Ключові слова: земство, демографічна статистика, статистико-демографічні дослідження, методологія демографічних досліджень, Херсонська губернія.

Останнім часом особливий інтерес дослідників привертає земська проблематика і, зокрема, діяльність земських установ у галузі статистики, що справедливо вважається основою ефективності органів місцевого самоврядування. Так, проблеми земської статистики у південноукраїнських губерніях (її історія, специфіка, напрями, історіографія тощо) розглядаються у наукових працях В. Бобкова, О. Макиєнка, Л. Мекшун, О. Петрова тощо [1-4]. Проте в історичній літературі не отримали належного висвітлення демографічні дослідження українських земств, хоча вони становили один з важливих напрямів їхньої статистичної діяльності. Ці дослідження обумовлювались потребою у достовірній інформації стосовно чисельності та складу населення, необхідної для з'ясування господарського потенціалу регіону та підвищення його рівня.

Вивчення і узагальнення історичного досвіду земств українських губерній у галузі демографії залишається перспективним напрямом історичних досліджень.

Досвід та результати земських демографічних робіт у Херсонській губернії розкрито у дисертаційному дослідженні О. Герінбург [5]. У даній статті автор пропонує розглянути методологічні засади статистико-демографічної діяльності Херсонського земства.

Вивчення демографічної картини Херсонської губернії здійснювалося земськими статистиками і лікарями у межах основної та поточної статистики населення із застосуванням широкого арсеналу методів, відомих тогочасній науці. Залежно від стадії дослідження, методи поділялися на дві групи: методи стадії обстеження та методи обробки даних. Під час проведення практичних робіт для отримання статистико-демографічної інформації застосовувалися анкетний (бланковий), експедиційний (екскурсійний), подвірньо-описовий та кореспондентський методи [6, с.238].

Анкетний метод полягав у заповненні спеціально розроблених бланків (анкет або реєстраційних карток), що містили питання стосовно об'єктів дослідження і заповнювалися особами, які мали довіру статистичних установ. Даний метод як найбільш простий і дешевий спосіб збору інформації широко використовувався адміністративними статистичними установами Російської імперії, а також земствами на початковому етапі діяльності, що пояснюється намаганням останніх спиратися на досвід адміністративних статистиків.

Проте недоліками даного методу була недостатня репрезентативність проведених анкетним шляхом обстежень та залежність достовірності і повноти інформації від особи, що заповнювала анкету. Зокрема, херсонські статистики неодноразово зазначали, що писарі волосних правлінь доволі часто не розуміли питань бланку, а приватні особи або не надавали відомостей взагалі, або відповідали у формі глузування [7, с.9].

Також низька результативність анкетної методики визначалася конкретно-історичними умовами соціальної дійсності в державі, нерозвиненістю правової і громадянської свідомості місцевого населення, негативним ставленням до земства і його статистичних ініціатив [2, с.99]. Відповідно, переважання анкетного методу негативно позначалося на ефективності діяльності земських статистичних служб у перший період їх існування. Усвідомлення цього змусило херсонських земських статистиків у 1880-х рр. відмовитися від пріоритетного використання анкет і перейти до широкого застосування експедиційного методу.

Експедиційний метод полягав у безпосередньому зборі передбачених програмою відомостей стосовно об'єктів дослідження, для чого статистики здійснювали виїзд на територію обстеження. Це був ефективний, хоча й найбільш витратний, спосіб отримання якісної та надійної статистичної інформації. Оскільки його переважно застосовували земські статистики, експедиційна методика стала визначальною рисою земсько-статистичних досліджень [8, с.56].

Ефективності експедиційних обстежень сприяли попередні підготовчі роботи, що передбачали поділ території опису на смуги та ділянки [9, с.65; 10, с.201]. Також високу достовірність цього методу зумовлювала практика усних опитувань місцевих господарів за спеціальною програмою, з реєстрацією даних у картках і відомостях, що доповнювалися при вивченні діловодної документації волосної і сільської адміністрацій. У Херсонській губернії діяло правило збору інформації від декількох суб'єктів – власника, селянської громади та незацікавленої особи [11, с.9-10]. Економії часу та підвищенню якості зібраних відомостей сприяло опитування на зборах (прийом колективних перехресних опитувань), оскільки це дозволяло респондентам зрозуміти питання та обміркувати власні відповіді під час опитування попередників, а також проконтролювати правдивість відповідей інших осіб [12, с.42]. Завдяки цьому експедиційна методика сприяла одержанню достовірної інформації.

Оскільки вперше експедиційна методика була використана земськими службовцями Херсонського повіту у липні-серпні 1865 р. [9, с.4,17], цілком логічним є висновок, що Херсонське земство почало застосовувати даний метод значно раніше за аналогічні починання у В'ятській (1870-1872) та Тверській губерніях (1871), які традиційно вважаються засновниками земської статистики в Росії [13, с.108; 14, с.506].

Екскурсійна методика активно застосовувалася у діяльності першого Статистичного бюро Херсонського земства (1873-1876). У 1875-1876 рр. його члени періодично здійснювали виїзди в Олександрійський, Єлисаветградський, Одеський, Тираспольський та Ананьївський повіти [15, арк.24-24зв.; 16, с.12-13]. В цілому, мета експедиційних поїздок вбачалася у перевірці та зборі інформації про стан землеволодіння у регіоні та виявленні складнощів у практичній роботі статистиків для їх усунення у подальшому [17, с.8]. Очевидна ефективність даного методу сприяла наданню експедиційним виїздам у Херсонській губернії регулярного характеру з відповідним фінансуванням [9, с.85], а з 1881 р. він був визначений новоствореним Статистичним Відділенням як основний [10, с.201; 18, с.2] і неодмінно застосовувався під час проведення подвірних переписів.

Подвірньо-описовий метод полягав у зборі первісних даних спеціальними агентами шляхом безпосереднього опитування усіх домовласників, для чого статистик відвідував та оглядав кожне господарство або скликав їх на загальні збори. Широке використання даного методу було специфікою земських статистичних досліджень [6, с.240]. Перший подвірний перепис окремого селища був здійснений у 1871 р. у Тверській губернії, а цілого повіту – у 1880 р. у Тамбовській губернії [19, с.41]. Херсонське земство почало застосовувати подвірну методику в 1880-х рр. у межах фронтального опису земель губернії –

відповідні переписи були проведені в Єлисаветградському, Олександрійському та Ананьївському повітах. Застосування подвірного опису було зумовлено відсутністю в адміністративних установах даних про кількість мешканців у деяких поселеннях та низькою достовірністю цифр у наданих документах [20, с.34]; недостатньою інформативністю суто описового методу [20, с.21-22]; відсутністю інформації стосовно деяких категорій мешканців, зокрема, десятишників (які цікавили земців як орендарі будинків) [21, с.VII] тощо.

Подвірно-господарська статистика вважалася херсонськими земцями запорукою отримання достовірних відомостей, адже передбачала застосування математичних прийомів зведення та аналізу цифрових даних [20, с.35]. Зібрані за її допомогою статистичні матеріали відзначалися потенційно високою інформативністю, і могли бути докладно розроблені, подібно до роботи статистика Чернігівського земства О. Шлікевича [22, с.II]. Проте оскільки мету подвірної статистики службовці Херсонського земства вбачали виключно у "з'ясуванні для повітових земств економічного добробуту груп обивателів у різних пунктах повіту" [23, с.96], отримані за її допомогою дані цікавили їх суто з точки зору характеристики економічного становища станових груп населення у кожному поселенні та визначення впливу всіх факторів сільськогосподарської діяльності населення на цінність та прибутковість землі [22, с.I-II].

Під час організації подвірних описів земські статистики використовували досвід Чернігівського земства. Зокрема, щоб запобігти уповільненню оціночних робіт, за пропозицією завідувача статистичними роботами у Чернігівській губернії П. Червінського, було ухвалено найняти серед місцевих грамотних мешканців спеціальних реєстраторів, до обов'язків яких входило заповнення бланків і карток на місцях та зведення відомостей [20, с.35]. Роль Відділення полягала у прийнятті реєстраторів на роботу, керівництві та перевірці їх робіт, оплаті їхньої праці, остаточній обробці зібраного матеріалу [24, с.6], складанні роз'яснень до реєстраційних форм [25, с.113] тощо. Відбір реєстраторів на роботу здійснювався Статистичним відділенням самостійно, однак за погодженням з повітовими управами [25, с.113]. При цьому запорукою достовірності отриманих відомостей вважалася обрання реєстраторів з представників місцевої інтелігенції [20, с.3].

Для налагодження ефективної роботи реєстраторів було підготовлено детальну інструкцію [25, с.111], а повіти поділялися на райони, в кожному з яких періодично проводилися з'їзди реєстраторів, на яких члени Статистичного відділення роз'яснювали питання, пов'язані з організацією переписів, заповненням документів тощо [26, с.26]. Однак ця ініціатива земських статистиків не мала значних успіхів через відсутність на з'їздах частини реєстраторів з різних причин. Крім того, використання праці реєстраторів мало певні труднощі, як-от: порушення визначених термінів проведення перепису та невисока якість підготовлених матеріалів деякими реєстраторами [25, с.112]. До того ж, проведення робіт певним чином ускладнювалося через недбале ставлення деякого з реєстраторів до виконання своїх обов'язків. Члени Статистичного Відділення описували випадки зухвалої поведінки окремих реєстраторів у спілкуванні з селянами, поспішність та недбалість у роботі, а також навіть намагання отримати користь від реєстрації [27, с.40]. Однак в цілому, допомога земству з боку реєстраторів значно прискорила проведення подвірних переписів.

Кореспондентський метод проведення статистико-демографічних досліджень полягав у систематичному отриманні необхідних відомостей від добровільних кореспондентів шляхом листування. Цей метод дозволяв значно розширити і деталізувати коло статистичних робіт, а також залучити до них місцевих жителів. Він широко використовувався земськими статистичними службами, в тому числі в Херсонській губернії.

Вперше необхідність залучення до статистичної діяльності місцевих мешканців була визнана і статистичним з'їздом губернії у 1873 р. [16, с.7]. Питання про необхідність формування мережі добровільних кореспондентів з числа місцевих земських гласних, мирових суддів, сільських вчителів, священиків, окремих господарів розглядалося на засіданнях статистичних з'їздів у квітні-травні 1874 р. [28, с.11,23]. У 1876 р. бажання залучитися до кореспондентської справи виявили 44 особи [16, с.7-8], восени 1887 р. кількість постійних кореспондентів дорівнювала 145 [29, с.30], на початку 1888 р. – 187 [29, с.30], у 1910 – понад 250 [30, арк.17]. Хоча праця кореспондентів не оплачувалася, постійному збільшенню їх кількості сприяла практика розсилки кореспондентам літератури, що видавалася повітовими та губернським земствами або спеціально виписувалася для них. Зокрема, у 1910 р. для кореспондентів було випущено 35 примірників періодичного видання "Хуторянка" і 20 – "Хлебороб", 200 календарів "Хуторянин" тощо [30, арк.18]. Крім того, земство було змушено допомагати своїм кореспондентам у їх справах, надаючи необхідні довідки та виконуючи різноманітні прохання і доручення. Це викликало певне незадоволення земських діячів і ставило питання про скорочення кореспондентської мережі [30, арк.17].

Діяльність кореспондентів засновувалася на спеціально розробленій програмі [31, с.68-73; 32, с.445-447], що містила питання переважно економічного характеру (строки ведення різних видів сільськогосподарських робіт, врожайність, прибутки селян тощо) Демографічний характер мало лише питання стосовно чисельності прийдешніх працівників (жінок, чоловіків, підлітків) [31, с.69,71]. Визначення їх кількості вважалася необхідним для правильних висновків санітарних статистиків щодо природного руху населення, адже відсутність інформації про чисельність групи сезонних мігрантів уможливила помилки у з'ясуванні демографічних показників через проведення розрахунків виключно по відношенню до місцевого населення [31, с.65].

Опитувальний бланк представляв собою книжку з відривними аркушами [33, с.94]. Як правило, кореспонденти надсилали заповнені бланки через волосні правління до земських управ, де їх відомості вивчалися та узагальнювалися статистиками, – спочатку раз на три місяці (у 1887-1890 рр.), а з 1890 р. – щомісяця, за виключенням зими, коли подавалася одна робота [34, с.43-44]. Зміна періодичності у відповідях кореспондентів була викликана переконанням статистиків в обернено пропорційній залежності достовірності відомостей від часу на підготовку звітності [34, с.43].

У цілому діяльність добровільних кореспондентів із середовища місцевих мешканців сприяла ефективності поточної статистики, а отримана від них інформація складала основу періодичних звітів, хронік, оглядів тощо. Крім того, серед статистичних праць, що надсилалися до земства кореспондентами, зустрічалися самостійні ґрунтовні дослідження: наприклад історико-статистичний та етнографічний опис містечка Дмитрівка Олександрійського повіту, підготовлений у 1890 р. місцевим священиком Гаврилом Сорокіним [35-36], отримав схвальний відгук у пресі [37].

Проте оскільки значною мірою об'єктивність одержаної від кореспондентів інформації залежала від охоплення кореспондентською мережею всієї досліджуваної території [1, с.144], певним недоліком застосування цього методу статистичною службою Херсонського земства було нерівномірне розміщення кореспондентів по губернії, що не могло не позначитися на достовірності статистичних висновків, залежної від обсягу інформації [4, с.76]. Зокрема, за даними 1887 р. більшість кореспондентів були мешканцями Єлисаветградського повіту (64 з 187), решта проживали в інших регіонах губернії: в Одеському – 37, Ананьївському – 29, Олександрійському – 21, Херсонському – 19, Тираспольському – 17 [29, с.31]. У 1910 р. найбільша кількість кореспондентів була зосереджена у Херсонському повіті (185 з 253), у Тираспольському налічувалося 46 кореспондентів, в Ананьївському – 23, Олександрійському – 5-6, Одеському – 3, а в Єлисаветградському повіті лише планувалося залучити місцевих мешканців до цієї діяльності [30, арк.17].

Також певним недоліком застосування даного методу у Херсонському земстві була станова та освітня неоднорідність кореспондентів. Зокрема, у 1887 р. переважну більшість склали землевласники (30%) та вчителі (29%); також залучені до кореспондентської діяльності були священики (14%), селяни (7%) та керівники економії (7%). При цьому кореспонденти-землевласники домінували в Ананьївському та Олександрійському повітах, вчителі – в Єлисаветградському, Одеському та Херсонському, священики – у Тираспольському [29, с.31]. Очевидно, що ступінь достовірності та повноти інформації, отриманої за допомогою кореспондентської методики, суттєво різнився залежно від рівня освіти, станової приналежності та кількості кореспондентів у повітах губернії.

Отже, на стадії обстеження статистиками Херсонського земства ефективно застосовувалися усі відомі тогочасній науці методи. При цьому на початковому етапі їх діяльності переважала анкетна методика, під час оціночних робіт 1880-х рр. поширення набув подвірно-описовий метод, а експедиційний і кореспондентський використовувалися земськими статистиками постійно.

Обробка зібраного статистичного матеріалу включала підрахунок даних, перевірку сумнівної інформації, зведення відомостей за допомогою групувань та таблиць, інтерпретацію результатів [4, с.112]. Впорядкування отриманих даних відбувалося за *обліковою та картковою системами*. Перша передбачала занесення зібраних даних до списків, друга – до карток. У Херсонській земсько-статистичній службі, як і в решті земств Півдня України, спостерігалася тенденція до переходу від поширеної на початковому етапі їх існування облікової системи, що себе практично не виправдала (відбирала багато часу, доводилося повторювати багато одних і тих самих питань тощо), до більш раціональної карткової системи [4, с.116]. Її введення у Херсонській губернії відбулося у 1886 р. за пропозицією губернського санітарного лікаря М. Уварова. Заповнення карток про хворих було покладено на дільничних лікарів, про народження та смерть – на священиків (до 1888 р., пізніше – на лікарів). Кожні два тижні відомості надавалися повітовим санітарним лікарям [38, с.28]. Наприкінці року на основі розробки карткового матеріалу складався звіт про кількість хворих чоловіків, жінок та дітей, а також заразних і незаразних хвороб по кожній медичній ділянці та волості [38, с.16]. Розробка карткового матеріалу була покладена в основу підготовки щорічних звітів санітарних лікарів про стан земської медицини та санітарне становище губернії.

Центральне місце в науковій розробці статистичних даних займав *метод групувань*. Групування було важливою ланкою статистичної роботи, оскільки дозволяло систематизувати значний обсяг отриманої інформації, що полегшувало її дослідження. Одним з перших визнав важливе значення групувань для статистичної науки теоретик російської статистики Д. Журавський [39, с.18] і перший застосував групування за соціальними групами [40, с.19]. Професор кафедри географії та статистики Петербурзького університету К. Арсен'єв за матеріалами ревізій здійснив групування населення за національністю, релігією, місцем проживання, становою приналежністю тощо та на завдяки цьому обчислив низку відносних величин: наприклад, співвідношення сільського та міського населення [13, с.86-87]. Найбільш цікавим було групування за станами, за допомогою якого К. Арсен'єв поділив все населення країни на продуктивну та непродуктивну групи. До першої він включив тих, хто, на його думку, сприяв примноженню народного багатства – землевласників, ремісників та купців; до другої – тих, хто існував за рахунок першої групи, – священиків, дворян, військових, чиновників тощо [13, с.87]. Ідея виокремлення продуктивної та споживацької груп була використана статистиками Херсонського земства під час вивчення вікового складу населення [41, с.109; 42, с.112].

Розуміючи значення даного методу для наукової розробки статистичних матеріалів, земські статистики широко застосовували на практиці типологічні та комбіновані групування. Типологічні полягали у систематизації отриманих даних за одною ознакою, комбіновані – за кількома [40, с.12]. Поширення комбінованих групувань як методу обробки цифрового матеріалу було заслугою чернігівських земських статистиків, які першими застосували на практиці програму поєднань статистичних показників, теоретично розроблену доцентом кафедри політичної економії та статистики Київського університету М. Зібером (1875) [43, с.43]. Запропонований метод був схвально сприйнятий рецензентами і взятий за основу іншими земськими статистиками [3, с.80], у тому числі і херсонськими.

Важливе значення для систематизації та обробки статистичних даних мав спосіб подання згрупованої інформації у вигляді статистичних таблиць та графічних зображень. За твердженнями відомих статистиків Російської імперії А. Кауфмана і М. Каблукова, таблиці дозволяли здійснити ґрунтовний аналіз статистичних даних, усвідомити зв'язок між всією сукупністю ознак досліджуваного явища, визначити певні закономірності, встановити взаємозалежності між явищами тощо [44, с.101-102,110-111].

В залежності від складності групувань земські статистики використовували два види статистичних таблиць: прості (для оформлення інформації, систематизованої на основі типологічного групування) і складні – групові та комбінаційні (комбіновані групування) [39, с.46-47]. Особливістю групових таблиць було розміщення у підметі (змісті рядків) груп елементів за одною ознакою, а характерною рисою комбінаційних таблиць – поділ у їх підметі групи за одною ознакою на підгрупи за іншими ознаками [3, с.96]. Найбільш інформативними були комбінаційні таблиці, в яких завдяки групуванню ознак відбувалося більш дрібне групування інформації та ставав очевидним детальний зв'язок між ознаками [39, с.49].

Характерними рисами земської статистики було використання комбінаційних групувань як найбільш ефективного методу обробки результатів статистичних обстежень та оформлення систематизованої інформації у вигляді складних таблиць. Перша комбінаційна таблиця була складена у 1882 р. чернігівським статистиком О. Шлікевичем при обстеженні поселень Козелецького повіту Чернігівської губернії і містила поєднання чотирьох статистичних показників [6, с.305; 13, с.111]. Завдання і методи комбінаційних таблиць були визначені ним у роботі "Что дают и что могут дать подворные описи" (1890) [3, с.101]. Оскільки комбінаційні таблиці дозволяли з'ясувати взаємозв'язки між різними об'єктами вивчення, їх ефективність була швидко помічена статистиками, в тому числі Херсонського земства, і цей прийом широко застосовувався ними на етапі обробки та зведення зібраного матеріалу. Завдяки активному застосуванню групових та комбінаційних таблиць земська статистика випереджала західноєвропейську, де складні таблиці почали використовуватися набагато пізніше [3, с.96]. Аналіз створених земськими статистиками комбінаційних таблиць дозволяє сучасному історичному уявити картину життя населення губернії, повітів, волостей, окремих селищ та навіть окремих дворів у комплексі головних господарчих ознак.

З метою полегшення засвоєння змісту статистичних таблиць і наочної демонстрації співвідношення та зв'язку між ознаками групувань статистики використовували графічні зображення: діаграми (лінійні, площинні, об'ємні), картограми і картодіаграми. Як правило, подання статистико-демографічної інформації у графічному вигляді широко використовували у своїх працях земські санітарні лікарі Херсонської губернії.

Аналіз статистико-демографічних праць Херсонського земства дозволяє стверджувати, що їх автори на високому рівні володіли методом групувань (типологічних і комбінованих) та широко застосовували прийоми подання статистичної інформації у вигляді простих і складних (переважно комбінаційних) таблиць та графічних зображень (лінійних і площинних діаграм та картодіаграм).

У цілому, методологія статистико-демографічних робіт херсонських земських статистиків і санітарних лікарів не лише відповідала вимогам розвитку тогочасної науки, а й була наближена до методичної бази сучасної демографічної статистики. Формування теоретико-методологічної бази демографічних досліджень Херсонського земства відбувалося завдяки врахуванню теоретичних розробок зарубіжних і вітчизняних вчених, вдосконаленню накопиченого адміністративними установами та іншими земствами Російської імперії досвіду статистичних досліджень населення, а також участі земських статистиків і санітарних лікарів у засіданнях загальнодержавних і регіональних з'їздів і нарад.

Джерела та література

1. Бобков В.В. Развитие статистических исследований в Таврической губернии в XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бобков Володимир Віталійович. – Сімф., 2004. – 258 арк.
2. Макієнко О.А. Развитие земской статистики в Херсонской губернии: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Макієнко Олексій Анатолійович. – Х., 2006. – 287 с.
3. Мекшун Л.М. Особенности земской статистики в Украине в другой половине XIX – на початку XX ст. (історико-економічний аспект): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Мекшун Людмила Миколаївна. – К., 2004. – 186 с.
4. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Петров Олексій Олександрович. – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.
5. Герінбург О.В. Роль Херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Герінбург Ольга Вікторівна. – Дніпропетровськ, 2009. – 328 с.
6. Велецкий С.Н. Земская статистика: Справ. книга по земской статистике в 2-х ч. – Ч.І. История и методология / С.Н. Велецкий. – М: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1899. – XL, 422 с.

7. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1890. – 24 с.
8. Творогова Н.А. Из истории русской дореволюционной статистики / Н.А. Творогова // Очерки по истории статистики СССР: сб. ст. – М.: Госстатиздат, 1961. – Вып.4. – С.43-59.
9. Постановления Херсонского уездного земского собрания второй сессии и журналы Херсонской уездной земской управы с 2-го июля по 13-е октября 1865 года. – Херсон: Тип. Херсон. губ. правл., 1866. – 122 с.
10. Херсонское губернское земское собрание. Сессия двадцать третья (22-29 октября 1881 г.). – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1882. – 240 с.; прил.
11. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии (4-8 февраля 1882 г.) // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1882. – №1. – С.7-29.
12. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX ст. / Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1986. – 272 с.
13. Плошко Б.Г. История статистики: [уч. пос.] / Б.Г. Плошко, И.И. Елисеева. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
14. Гармиза В.В. Земская статистика / В.В. Гармиза // В кн.: Большая советская энциклопедия: в 30 т. / [гл. ред. А.М. Прохоров]. – [3-е изд.]. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – Т.9. – С.506.
15. Державний архів Миколаївської області. – Ф.239. Николаевский городской статистический комитет. – Оп.1. – Спр.39. – Решения земского статистического V съезда для руководства в работе земских статбюро, отчеты, доклады статбюро и др. (25 сентября – 12 октября 1876 г.). – 42 арк.
16. Доклады Статистического бюро, оставшиеся недоложенными V статистическому съезду // СХЗ. – 1876. – №11-12. – С.1-54.
17. Протоколы статистического бюро // СХЗ. – 1875. – №1. – С.1-9.
18. Об устройстве Статистического отделения при губернской управе: Доклад комиссии губернскому земскому собранию очередной сессии 1881 г. // СХЗ. – 1882. – №1. – С.1-5.
19. Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии) / Н.А. Свавицкий. – М.: Госстатиздат, 1961. – 462 с.
20. Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. – Од.: Тип. П.А. Зеленого, 1883.
21. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. – Т.1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – 548 с.
22. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1888. – Т.3. Александровский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – 542 с.
23. О программах для описания губернии: Доклад Статистического отделения // СХЗ. – 1885. – №3. – С.96-109.
24. Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии (28.04.1883, 14.06.1883, 10-12.02.1884). – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, б.г. [1884]. – 54 с.
25. Об организации работ по географическому (или оценочному) описанию и подворно-статистической переписи уездов: Доклад Статистического отделения // СХЗ. – 1885. – №3. – С.110-113.
26. О ходе занятий с мая 1883 г. по январь 1884 г. включительно: Доклад Статистического отделения // СХЗ. – 1884. – №3. – С.26-30.
27. Действия Херсонской губернской земской управы по статистическому описанию губернии (продолжение) // СХЗ. – 1886. – №2. – С.38-42.
28. Материалы по вопросу о земской статистике // СХЗ. – 1874. – №6. – С.1-61.
29. Краткий статистико-экономический отчет по Херсонской губернии за 1887 год и за истекшую зиму // СХЗ. – 1888. – №6. – С.29-81.
30. Державний архів Херсонської області. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.29. Доклад о деятельности органов статистики (1910 г.). – 58 арк.
31. [Василевский Ф.А.]. По вопросу о текущей статистике. Доклад Статистического отделения, представленный Статистической комиссии в заседания 25-26 августа 1886 г. / Ф.А. Василевский // СХЗ. – 1886. – №5. – С.61-76.
32. Херсонское губернское земское собрание. Сессия шестнадцатая (22-30 октября 1875 г.), стенографически записанная Е.А. Шишмаревой. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1876. – 627 с.; прил.
33. Абрамов В.Ф. Земская статистика – национальное достояние / В.Ф. Абрамов, С.А. Живоздорова // Социологические исследования. – 1996. – №2. – С.89-99.
34. По вопросу о доставлении г. корреспондентами периодических хозяйственно-статистических сведений // СХЗ. – 1890. – №1. – С.43-44.
35. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Свящ. Г.И.Сорокина // СХЗ. – 1890. – №7. – С.20-55.
36. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Свящ. Г.И.Сорокина // СХЗ. – 1890. – №8. – С.1-32.
37. Н.В. [Василенко Н.]. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Священника Г.И. Сорокина. Издание ХГЗУ, 65 с. / Н. Василенко // Киевская старина. – 1891. – Т.32. – Февраль. – С. 356-360.
38. О санитарной организации в губернии: Доклад X губернскому съезду врачей и членов управ [д-ра М.С. Уварова] // СХЗ. – 1886. – №4. – С.1-35.
39. Козлов П.М. Санитарная статистика: [пос. для санитарных статистиков] / П.М.Козлов / [под ред. Л.С.Каминского]. – М.: Медгиз, 1955. – 232 с.
40. Статистика населения с основами демографии: [учебник] / [Г.С. Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др.]. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 312 с.

41. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. М.К. Аспера, 1886. – Т.2. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – 636 с.
42. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. – Т.5. Аняньевский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – 608 с.
43. [Русов А.] Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям / А. Русов // СХЗ. – 1888. – №8. – С.40-75.
44. Дружинин Н.К. Развитие основных идей статистической науки / Н.К. Дружинин. – М.: Статистика, 1979. – 269 с.

Геринбург О. В. Статистико-демографические исследования Херсонского земства: методы сбора и обработки данных

В данной статье рассматриваются методологические основы статистико-демографической деятельности Херсонского земства. Изучение демографической картины Херсонской губернии осуществлялось земскими служащими с помощью широкого арсенала методов. На стадии обследования использовались анкетный, подворно-описательный, экспедиционный и корреспондентский методы. Упорядочение полученных данных осуществлялось с помощью списочной и карточной систем. Активное использование на стадии обработки материалов метода группировок и оформление статистической информации в виде таблиц и графических изображений способствовало глубокому анализу демографических показателей и наглядной демонстрации результатов исследований.

Ключевые слова: земство, демографическая статистика, статистико-демографические исследования, методология демографических исследований, Херсонская губерния.

Gerinburg O. V. Statistic-demographic researches of the Kherson zemstvo: methods of collection and processing of information

Methodological bases of statistic-demographic activity of the Kherson zemstvo are examined in this article. The study of demographic situation of the Kherson province was carried out by the wide range of statistic methods. The questionnaire method, descriptive, expeditionary and correspondent methods were used on the stage of collection. Organization of information was carried out by the list and card systems. On the stage of processing of information the methods of grouping were actively used, and statistical information was presented as tables and graphic images. It was instrumental in the deep analysis of demographic indicators and ocular demonstration of results of researches.

Key words: zemstvo, demographic statistics, statistic-demographic researches, methodology of demographic researches, Kherson province.

УДК: 94(477):342.951:339.543

М. М. Полюляк

ВВЕЗЕННЯ ТОВАРІВ ДЛЯ НАВЧАЛЬНИХ ТА НАУКОВИХ ЗАКЛАДІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ОСОБЛИВОСТІ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ (НА МАТЕРІАЛАХ РАДЗИВІЛІВСЬКОГО МИТНОГО ОКРУГУ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

Метою цієї роботи є дослідження механізму переміщення через митний кордон товарів та предметів призначених для наукових та навчальних закладів Російської імперії. Аналіз законодавчої бази та практики митної діяльності з цього напрямку охоплює століття – починаючи з 1819 року (прийняття Митного статуту) до початку XX століття. Представлено взаємозв'язок митної політики й створення державою умов для розвитку закладів освіти та науки.

Ключові слова: Митний кодекс, митне оформлення, митна політика, товари призначені для навчальних закладів

Митні органи виконують функцію захисту економічних інтересів держави, при цьому робота митниці не означає «не пущать». Митниці регулюють зовнішньоекономічну діяльність, тобто створюють сприятливі умови для розвитку національного виробника, збільшення товарообміну, пасажиропотоку. Митна політика щодо різних груп товарів тісно пов'язана з економічними та соціальними процесами країни, впливає на ці процеси. Дане твердження є вірним і до переміщення через кордон такої особливої категорії товарів як предмети призначені для наукових та освітніх закладів. Дослідження досвіду політики митниці відносно різних груп товарів набуває значення в період реформування Державної митної служби України, вступу України до Світової організації торгівлі.

Автор ставить за мету дослідження механізму переміщення через митний кордон товарів та предметів призначених для навчальних та наукових закладів протягом XIX століття та аналіз зв'язку митної політики відносно цієї групи товарів з процесами у тій сфері, до якої вони мають пряме відношення. Митна політика розглядається у хронологічний період з часу прийняття митного статуту 1819 року і до початку XX століття, коли у 1910 р. було прийнято Митний статут Російської імперії. Це був останній Митний статут, що діяв у Російській імперії.